

Sosyal Dahil Etme Adı Altında Sosyal Dışlanmanın Yeniden Üretimi: Engelli Gençler ve İnternet

Reproduction Of Social Exclusion In The Name Of Social Inclusion: Disabled Youth And The Internet

Esra Köten*
Barış Erdoğan**

Özet: Engelli gençler hayatın her alanında çeşitli biçimlerde sosyal dışlamaya maruz kalmaktadır. Okul ve diğer alanlarda koruma, utanma, korku gibi nedenlerle engelli olmayan akranlarıncı sosyal ilişkilerden, eğitim ve istihdam alanlarında yaşadıkları dezavantajlardan dolayı iş piyasasından dışlanan engelli gençler, yoksulluğa bağlı olarak da sosyal dışlanma yaşamaktadır. Hareket imkanlarının bireysel, toplumsal ve ekonomik nedenlerle sınırlı olması sonucu, bilgisayar ve internet kullanımı, gerek çeşitli hizmetlere, eğitime ve iş olanaklarına erişim gerekse sosyal ilişkiler kurma ve bunları sürdürme bağlamında engelli gençlerin sorunlarına çare olabileme yetisine sahipmiş gibi bir algı oluşmasına neden olmaktadır. Ancak engelli gençlerin sosyal dahil etme amacıyla internet kullanımına yönlendirilmesi, sosyal dışlanmayı yeniden üreterek sürekli ve büyüyen bir problem haline getirme riskini barındırmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, internetin engelli gençlerin yaşamında sosyal dışlanmayı nasıl yeniden ürettiğini tartışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Engellilik, İnternet, Gençlik, Sosyal Dışlanma, Sosyal Dahil Etme

Abstract: Young people with disabilities are exposed to various forms of social exclusion in all areas of life. Young people with disabilities, who are excluded from social relations by their non-disabled peers for reasons such as protection, shame, fear at school and other areas and from labor market because of the disadvantages they have in education and employment, are exposed to social exclusion concerning poverty as well. Computers and the Internet seem to have the ability to help the problems of young people with disabilities in the context of both accessing to various services, education and job opportunities and establishing and maintaining social relationships, since their movement opportunities are limited by individual, social and economic reasons. However, directing young people with disabilities to internet use for social inclusion may cause the reproduction of social exclusion and pose the risk of making social exclusion a consistent and growing problem for the disabled. In this context the aim of this study is to discuss how the internet reproduces social exclusion in the lives of young people with disabilities.

Keywords: Disability, Internet, Youth, Social Exclusion, Social İnclusion

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

** Yrd. Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyoloji Bölümü

Giriş

Son yıllarda internet kullanımı engellilerin sosyal dahil edilmeleri için önemli bir araç olarak kabul görmekte, bu varsayım ile sosyal dışlanmaya uğrayan bu grubun internet kullanımı yoluyla eğitim, iş ve diğer alanlara erişiminin artırılması amacıyla çeşitli projeler geliştirilmektedir. Ancak internet kullanımının sosyal dahil etme için ne derece etkin bir araç olduğu, hatta amacının tersine sosyal dışlanmayı farklı formlarda yeniden üreten bir işlev taşıyıp taşımadığının tartışılması gerekmektedir.

İnternet engellilere engelsiz bireylere oranla zorluk yaşadıkları pek çok alanda avantaj sağlama olanağına sahiptir. Ancak son yıllarda internet kullanımının geçmişe oranla ucuzlaması, daha kolay elde edilebilir hale gelmesi, özendirilmesi ve yaygınlaştırılmasıyla, engelliler sosyal dışlanma bağlamında yeni bir tehlike ile karşı karşıya gelmiştir. İnternet, kolaylıkla bağımlılık yaratarak çok sayıda insanın vaktinin önemli bir kısmını bilgisayar başında geçirmesine neden olmakta, engelsiz bireylerde dahi eve kapanma, asosyalleşme, sosyal dışlanma tehlikesi oluşturmaktadır. Bu risk, engelliler için, okul ve iş gibi dışlanma alanlarında çözüm için internete yönlendirilmeleriyle artmakta, böylece engelliler sosyal hayattan kopma ve daha fazla eve kapanma noktasına gelmektedir.

Türkiye’de engellilerle ilgili araştırmaların son derece sınırlı olduğu görülmektedir. Engellilere yönelik genel bilgi düzeyindeki istatistiksel çalışmalar bile son on yılın verilerini kapsamamaktadır. Engelli gençler ve internet kullanımı üzerine olan çalışmaların da dünya genelinde sınırlı sayıda olduğu, olanların da ağırlıklı olarak internet kullanımını artırmaya yönelik çalışmalar içerdiği ve konuya sosyal dışlanma bağlamında yaklaşılmadığı görülmektedir. Ancak az sayıda çalışma, internet kullanımının engelli gençlerin yalnızlığını azaltmadığı, dolayısıyla sosyal dahil etme için internetin doğru bir araç olmadığı yönünde bulgulara ulaşmıştır.

Sosyal Dışlanma ve Sosyal Dahil Etme

Sosyal dışlanma, dezavantajlı birey ve grupların çeşitli alanlarda toplumla bütünleşememesidir. Bu kavram bireylerin toplumun geneliyle tam olarak bütünleşmesinin engellenmesi biçimlerine işaret etmekte ve sosyologlarca eşitsizliğin yeni kaynaklarını göstermek için kullanılmaktadır.¹ Bu dışlanma eğitim olanaklarından, barınma imkanlarından, iş hayatından, sağlık, ulaşım gibi hizmetlerden ya da sosyal ilişkilerden dışlanma gibi biçimlerde gerçekleşmektedir. Sosyal dışlanma teorisi temel olarak bireylerin sahip oldukları sosyal haklar ve eşitsizlikler üzerine inşa edilmektedir.² David Gordon ve meslektaşları tarafından yapılan “Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma” konulu araştırma, toplumsal dışlanmayı yeterli kaynak ve gelirden yoksun olmaya bağlı dışlanma; iş piyasasından dışlanma, sosyal ilişkilerden dışlanma ve sosyal hizmetlerden dışlanma olmak üzere dört boyuta ayırmıştır.³ Bu boyutların her birinde dışlanmaya maruz kalanlar birtakım ortak özellikleri paylaşmaktadırlar; tümü çeşitli nedenlerle toplumsal olarak önyargı ve ayrımcılığa uğrayan ikincil gruplardır.

Sınıf, ırk, etnisite, din, toplumsal cinsiyet, cinsel yönelim, engellilik gibi nedenlerle toplumsal olarak dezavantajlı hale gelen grupların sosyal dışlanmaya uğrama olasılıkları daha fazla olmaktadır. Sosyal politika alanında sosyal dışlanma kavramını ilk kez 1974 yılında kullanan Fransa Sosyal İşler Bakanı René Lenoir da, sosyal dışlanmışlara yaşlıları, tek ebeveynli aileleri, uyuşturucu kullananları, suçluları, işsizlik sigortası kapsamına girmemiş olan işsizleri, zihinsel ve bedensel engellileri dahil etmiştir.⁴ Tüm sosyal dışlanmaya uğrayan gruplarda olduğu gibi engellilerde de, gençlerin söz konusu dışlanmaya bağlı olumsuzlukları yaşamaları olasılığı, bu olumsuzlukları telafi edebilecek araçlardan çoğu zaman yoksun olmaları nedeniyle diğer yaş gruplarına kıyasla daha yüksektir.

Sosyal dahil etme politikaları ve projeleri, sosyal dışlanma karşısında dezavantajlı bireylerin toplumla bütünleşmesinin önündeki engelleri kaldırmak için oldukça önem arz etmektedir. Siyasal, sosyal ve ekonomik olmak üzere birçok boyutu olan sosyal dahil etme kavramını Dünya Bankası, “Yoksulluk riskiyle ve sosyal dışlanmayla karşı karşıya olanların, ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşama bütünüyle katılmaları ve içinde yaşadıkları toplumda normal kabul edilen

¹ Anthony Giddens, *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, Ankara, 2004, s. 92.

² Stefan Schönfelder ve Kay Axhausen, “Activity Spaces: Measures of Social Exclusion”, *Transport Policy*, Cilt: 10, N:4, 2003, ss. 273-286’den aktaran Arif Keçeli, Sinan Kocaman ve Gökhan Mert, “Kentiçi Ulaşım Sistemleri ve Sosyal Aktivite İlişkisi: Avcılar İlçesi Örneği”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 27, 2012, s. 190.

³ Gordon, David, Ruth Levitas, Christina Pantazis vd., *Powerty and Social Exclusion in Britain*, Joseph Rowntree Foundation, York, 2000’dan aktaran Anthony Giddens, *ibid.*

⁴ René Lenoir, *Les Exclus: Un Français sur Dix*, Editions du Seuil, Paris, 1989’dan aktaran Seyhan Erdoğan, “Sosyal Politikada “Avrupalı” Bir Kavram: Sosyal Dışlanma”, *Çalışma Ortamı Dergisi*, 2004, Sayı: 5.

yaşam ve refah standartlarından yararlanmaları için gereken fırsat ve kaynakları kazanmalarını sağlayan süreç” olarak tanımlamaktadır.⁵ Bu tanım sosyal dışlanma ve dahil etmenin ekonomik boyutlarını vurgulamaktadır. Oysa, belirli ekonomik standartlardan yoksun olma sosyal dışlanmanın tek nedeni olmadığı gibi bu standartların sağlanması da sosyal dahil etmenin de tek yolu değildir. Sosyal dışlanma ve dahil etme yalnızca ekonomik olarak açıklanamayacak kadar karmaşık süreçlerdir; çünkü sosyal dışlanmanın belirleyicisi olan dezavantajlı olma durumu toplumsal ve kültürel bir dizi faktörün etkisi altındadır.

Bu açıdan bakıldığında sosyal dışlanmanın ve dahil etmenin, içinde birçok gri alanı barındırdığı görülmektedir. Bir birey için yaşamın her alanında tam bir sosyal dışlanmadan ya da sosyal dahil etmeden bahsetmek mümkün değildir. Maddi zenginliklere ulaşabilen, dolayısıyla yoksulluğa bağlı dışlanma yaşamayan bir birey, fiziksel engeli nedeniyle kültürel ve toplumsal faaliyetlerden ya da kimi temel hizmetlerden dışlanabilmektedir. Örneğin, ücretli olarak bir Vakıf Üniversitesi’nde okuma imkanına sahip engelli bir genç, arkadaşlarıyla okul çıkışı bir kafeye ya da sinemaya bu mekanların uygun şartlar sun(a)maması nedeniyle gitme imkanı bulamamakta, böylece hem kültürel aktivitelerden hem de sosyal çevresiyle bütünleşmekten mahrum kalabilmektedir.

Bireylerin ve grupların yaşamlarında farklı biçimlerde ortaya çıkan bu sosyal dışlanma biçimlerinin etkilerini hafifletebilmek için çeşitli çözüm yolları aranmaktadır. Bilgisayar ve internet teknolojisi bu anlamda giderek önem kazanmaktadır. Her geçen yıl bilgisayar yazılım ve donanımlarının ucuzlaması, internete erişimin hızlanması ve yaygınlaşması, bir yandan toplumun geri kalan kısmına göre daha düşük sosyo-ekonomik güce sahip dışlanmış birey ve grupların bu hizmeti satın alma olasılığını artırmakta, diğer yandan uzaktan eğitim, internet bankacılığı, elektronik ticaret, dijital kütüphaneler ve sanal kültür aktiviteleri gibi internet üzerinden sosyal dahil etme girişimlerine canlılık kazandırmaktadır. Bilgisayar destekli pek çok hizmet ve sosyal iletişim ağı kent merkezleri dışında yaşayan ya da hareket etme zorluğu çeken engelli gençlerin toplumsal ve kültürel yaşama dahil olmalarına belli ölçüde hizmet etmektedir. Ancak internet merkezli dahil etme uygulamaları, insanları marjinalleştirme riski taşımakta, bir takım temel hizmetlere kolayca erişebilen ve bunları hızla tüketebilen dezavantajlı birey, gerçek toplumsal ilişkilerden daha da uzaklaşmaktadır.

Engellilik ve çevre

Engellilik konusunda dünyada ve Türkiye’de bir kavram karmaşası yaşandığı görülmektedir. Engellilik, “Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde

⁵ World Bank, “Social Exclusion and the EU’s Social Inclusion Agenda”, The EU8 Social Inclusion Study için hazırlanan bildiri, World Bank, Washington, DC, 2007, s. 4.

Kararnemelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”da⁶ “Doğuştan veya sonradan herhangi bir nedenle bedensel, zihinsel, ruhsal, duyuşal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeni ile toplumsal yaşama uyum sağlama ve günlük gereksinimlerini karşılama güçlükleri olan korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyaç duyan kişi” olarak tanımlanmaktadır. Literatürde “sakatlık,” “özürlülük” ve “engellilik” kavramlarının çoğu zaman birbirinin yerine kullanılabilirdiği görölmektedir. Bu kavramlar ayrı ayrı tanımlanacak olursa, “sakatlık”, kişinin fonksiyonel kayıplarına karşılık gelirken, “özürlülük” kişinin özrüünün normal günlük yaşam aktivitelerini ne kadar etkilediği durumuna odaklanmakta, “engellilik” ise çevresel etmenleri vur-gulayarak çok daha geniş bir kısıtlılık halini ifade etmektedir.⁷

Engellilikle ilgili kullanılan kavramların en kabul gören tanımlarını Birleşik Krallık'ta engelli hakları için çalışan bir sivil toplum kuruluşu olan Büyük Londra Engellilik Hareketi (GLAD) “Engelli İnsanların Hak ve Özgürlükleri Yasa Tasarısı”nda şöyle sıralamaktadır:⁸

- Engellilik: bir sakatlık ya da sağlık sorunu olan bir kişi ile çevrenin olumsuz bariyerleri (tutum ve inançlar vb. dahil) arasındaki etkileşimin sonucudur.

- Engelli kişi/kişiler: bir sakatlık ya da sağlık sorunu olan ve engellilikle karşılaşan ya da engelli olarak algılanan bir kişi ya da kişiler (bireyler grubu).

- Sakatlık: Bir bireyin bedeni ya da zihniyle ilgili bir özellik ve durumdur, öyle ki bu özellik ve durum, buna sahip olmayan bireylerle karşılaştırıldığında bireyin kişisel ve sosyal işlevselliğini sınırlamıştır, sınırlamaktadır ya da sınırlayacaktır. Sakatlık fiziksel, entelektüel, zihinsel veya duyuşal bir durumla ilgilidir; bu nedenle büyük ölçüde bireysel bir konudur. Buna göre, engellilik, sakatlığı olan insanların dışlanma ya da ayrımcılığa maruz kalma biçimidir ve aslında sosyal ve gelişimsel bir konudur. Sakatlığı olan insanlar özel koşulları olan insanlardır; engelleri olan insanlarsa çevresel faktörlere bağlı olarak dışlanan ve ayrımcılığa maruz kalan sakatlığı olan insanlardır.

- Çevresel faktörler: insanların yaşadığı ve yaşamlarını idame ettirdiği fiziksel, sosyal ve davranışsal çevreyi oluşturan koşullardır.⁹

Bu tanımlardan yola çıkıldığında, sakatlık ile engellilik arasındaki en önemli

⁶ “Özürlüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun”, Kanun Numarası: 5378, Kabul Tarihi: 1/7/2005, Resmi Gazete, 7/7/2005, Sayı: 25868.

⁷ Engelsiz Erişim Çalışma Grubu, *Bilgi ve İletişim Teknolojilerinde Engelsiz Erişim*, BTK, Ankara, 2012, s. 5-6.

⁸ GLAD, *GLAD (Greater London Action on Disability) for inclusion in the draft Disabled Peoples' Rights and Freedoms Bill*, <http://www.glad.org.uk/Pages/rightsnow.htm> erişim tarihi: 17.10.2013.

⁹ Lorna Jean Edmonds, *Disabled People and Development*, Asian Development Bank, Philip-pines, 2005, s. 2-3.

ayrımın çevre faktörüne dayandığı görülmektedir. Herkesin bir sakatlığı olabilir; yalnız bu sakatlık ancak çevre ile ilişki halinde bir engelliliğe dönüşür. Örneğin, Birleşik Krallık'ta gözleri iyi görmeyen biri gözlük kullanabilir ve böylece kendini engelli olarak hissetmez ya da öyle görülmez. Bununla beraber, kırsal Afrika'da aynı görme bozukluğuna sahip bir insan oftalmik bakıma erişemeyeceğinden, büyük olasılıkla okulda başarılı olamayacak ve sakatlığının çevre ile ilişkisi sonucunda engelli bir birey haline gelecektir.¹⁰

Bedenlerimize ilişkin deneyimlerimiz ve başkalarıyla olan etkileşimlerimiz, ister engelli ya da sağlam, ister hasta ya da sağlıklı olsunlar içinde yaşadığımız, değişen toplumsal koşullar tarafından şekillendirilmektedir.¹¹ Engellilik, çevresel faktörlere bağlı olarak ortaya çıkan bir olgu olmakla birlikte, bağlamsaldır da. Farklı ekonomik, toplumsal ve teknolojik koşullar, sakatlıkların ve engelliliklerin ortaya çıkmasında ve sürekli hale gelmesinde, tedavi/telafi edilebilir hastalık, yaralanma ya da bozuklukların sakatlık ve engelliliğe dönüşüp dönüşmemesinde belirleyici olmaktadır.

Giddens, Dünya Sağlık Örgütü'nün, müzmin hastalıkların ve kalıcı sakatlıkları ortaya çıkaran koşulları yoksulluk, yetersiz sağlık teşkilatlanması, dengesiz beslenme ve kötü barınma koşulları olarak sıraladığını belirtmektedir. Yeterli tedavi olanaklarına sahip olan ülkeler için sıradan durumlar olan kemik kırılması gibi yaralanmalar, bu imkanlara sahip olmayan ülkelere kalıcı sakatlıklara neden olabilmektedir. Her yıl çok sayıda çocuk, yeterli miktarda A vitamini alamadığı için, görme yetisini kaybetmektedir.¹² Toplumsal, ekonomik ve çevresel faktörlerin hem sakatlıkların oluşmasında hem de bu sakatlıkların engelliliğe dönüşmesinde azımsanmayacak ölçüde belirleyici olduğu görülmektedir.

Engellilerin Sosyal Dışlanması

Türkiye'de engelliler üzerine yapılan geniş çaplı son araştırma 2002'de gerçekleştirilen "Türkiye Özürlüler Araştırması"dır ve hala bu araştırmanın verilerinden yararlanılmaktadır. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı ve Başbakanlık Özürlüler İdaresi Başkanlığı¹³ işbirliği ile yapılan araştırmada Türkiye'de "özürlülerin" sayısı, oranı, sosyo-ekonomik yapısı, sosyal yaşamda karşılaştıkları sorunlar, beklentileri, "özürlülük" türü, özrün oluş sebebi, bölge-

¹⁰ İbid., s. 3.

¹¹ Anthony Giddens, *ibid.*, s. 333.

¹² James I. Charlton, *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*, University of California Press, Berkeley, 1998'den aktaran Anthony Giddens, *ibid.*, s. 332-333.

¹³ 31.12.2011 tarihi itibarıyla Özürlüler İdaresi Başkanlığı Kurumu kapatılarak bu kuruma ait iş ve işlemler Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı bünyesinde Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.

sel farklılıkların ölçülmesi ile süregelen hastalığa sahip olma oranlarının ölçülmesi hedeflenmiştir. Bu araştırmaya göre engelli nüfusun toplam nüfus içindeki oranının, % 7,09'u erkek, % 5,20'si kadın olmak üzere, % 12.29 olduğu kabul edilmektedir.¹⁴ 2006'da ise Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu-Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Grubu (TÜBİTAK-SOBAG) tarafından "Türkiye Özürlüler Araştırması 2002 İkincil Analizi" yapılmıştır. Bu analiz engellilerin maruz kaldıkları sosyal olumsuzluklara, sosyal yaşama katılımlarındaki sınırlamalara ve toplumdan soyutlanmalarına dikkat çekmektedir.¹⁵

Engelliler, sosyal dışlanmayı çok boyutlu olarak yaşayan ve sosyal dahil etmeye yönelik uygulamalar her ne kadar artmakta olsa da kalıcı çözümler elde etme yolunda oldukça geride olduğumuz bir grubu oluşturmaktadır. Araştırmalar engellilerin, okul ve iş hayatında uğradıkları ayrımcılığın ve dışlanmanın dünya genelinde çok yoğun olduğunu göstermektedir. Eğitim, istihdam, ekonomik kaynaklara ve kamusal hizmetlere erişim engellilerin dışlanmaya uğradıkları başlıca alanlar arasında gelmektedir.

Engellilerin eğitim alanında yaşadıkları dezavantajlar birçok araştırma ile ortaya konulmuştur. Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü'nün (UNESCO) verilerine göre okul dışı kalan dünya çocuk nüfusunun % 35'i engellidir ve bu engelli çocuklar içinde okula kaydolabilenler dünya genelinde yalnızca yaklaşık % 2 oranındadır.¹⁶ Türkiye'de de engellilerin eğitim seviyesi, toplum geneline göre oldukça düşüktür. OGİDKZ'de (ortopedik, görme, işitme, dil ve konuşma, zihinsel özürlüler) okuma yazma bilmeme oranı % 36,33 iken,¹⁷ okuma-yazma bilenlerin büyük kısmı ilkokul mezunudur. Ayrıca, engellilerin eğitim durumlarına cinsiyet bağlamında bakıldığında, kadınların erkeklere göre daha dezavantajlı durumda olduğu görülmektedir. Örneğin okuma yazma bilmeyen kadınların oranı OGİDKZ'de % 48,01 iken; erkeklerde bu oran % 28,14'tür.¹⁸

Engellilerin istihdam alanında yaşadıkları sosyal dışlanma da önemli boyutlardadır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) hesaplamalarına göre, bazı ülkelerde engellilerin % 80'i işsizdir; Türkiye genelinde ise OGİDKZ'de işgücüne katılım oranının yalnızca % 21,71 olduğu görülmekte, bununla birlikte işsizlik oranının kentlerde kırsal alanlara göre daha fazla olduğu dikkat çekmektedir.¹⁹

Eğitim ve istihdamdan dışlanma, yoksulluğu da beraberinde getirmektedir. Bir-

¹⁴ ÖZİDA (Özürlüler İdaresi Başkanlığı), *Türkiye Özürlüler Araştırması*, 2002, <http://www.eyh.gov.tr/tr/8240/Turkiye-Ozurluler-Arastirmasi-2002> erişim tarihi: 23.10.2013.

¹⁵ Engelsiz Çalışma Grubu, *ibid.*

¹⁶ Selda Çağlar, "Engelli Hakları Sözleşmesi'nde Ayrımcılık Yasağı ve Türkiye'nin Uyum Sorunu", *TBB Dergisi*, No: 96, 2011, s. 149-150.

¹⁷ TÜİK, *Türkiye Özürlüler Araştırması*, 2002, <http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf> Erişim tarihi: 21.10.2013.

¹⁸ ÖZİDA, *ibid.*

¹⁹ Selda Çağlar, *ibid.*

leşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) verilerine göre dünya çapında 650 milyon engelli bulunmakta, bu rakamın 500 milyonu gelişmekte olan ülkelerde yaşamaktadır.²⁰ Yine Birleşmiş Milletler verilerine göre engelli gençler dünya gençliğinin en yoksul ve marjinal kısmını oluşturmaktadır. Dünya genelinde engelli gençlerin sayısının 180-220 milyon arasında olduğu ve bunların yaklaşık % 80'inin gelişmekte olan ülkelerde yaşadığı tahmin edilmektedir. UNESCO'nun tahminlerine göre gelişmekte olan ülkelerde engelli çocukların % 98'i okula gitmemektedir. Gelişmiş ülkelerde dahi engelli gençler yoksulluk nedeniyle iki kez dezavantajlı hale gelmektedir.²¹

Yoksul ailelerde, temiz içme ve kullanma suyu olmaması, yetersiz ve dengesiz beslenme, hijyenik olmayan çevre, hastalıkların erken teşhis ve tedavisinin güçlüğü gibi sorunlara ek olarak, engellinin ve ona bakmakla yükümlü olan kişinin işsiz olma ihtimalinin yüksek olması da önemli bir sorun alanı oluşturmaktadır. Böylece engelli kişinin eğitim, sağlık hizmetleri ve rehabilitasyon imkanlarından yararlanma şansı da azalmaktadır.²² İtalya'da yapılan bir çalışmaya göre engelli bireylerin çeşitli ek hizmetler almaları gerektiği ve kamusal hizmetlere yeterince erişim imkanına sahip olmamalarından dolayı, engeli olmayanların ekonomik doyumuna ulaşabilmeleri için 2,16 kez daha fazla ekonomik gelire sahip olmaları gerekmektedir.²³ Kısacası engellilikle yoksulluk arasında çift yönlü bir ilişki olduğu, birinin diğerinin olasılığını arttırdığı, dolayısıyla her ikisinden kaynaklanan sosyal dışlanma biçimlerinin birlikte yaşanabildiği görülmektedir.

Engelli bireylerin yaşadıkları bir başka dezavantaj da evlilik oranlarında görülmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu'nun (TÜİK) 2002 araştırmasına göre 15 yaş üstü OGİDKZ nüfusun % 34,41'i hiç evlenmemiş, % 1,66'sı boşanmış, % 9,31'i ise eşini kaybetmiştir.²⁴ Bu rakamlar, engelli bireylerin büyük oranda ebeveynlerine bağımlı olduğu yönünde yorumlanabileceği gibi, engellilere yönelik sosyal hizmet uygulamaları ve projelerine duyulan ihtiyacın ne denli büyük olduğunu da göstermektedir.

Sosyal dışlanmanın çok önemli bir başka boyutu da kamusal alan ve kamusal hizmetlerden dışlanmadır. Engellilerin eğitim ve istihdam gibi zorunlu görülen alanlarda sosyal dahil etmeye yönelik uygulamalar, sorunun yalnızca küçük bir kısmı-

²⁰ Gerard Quinn, "The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Towards a New International Politics of Disability", *Jacobs eroek Disability Law Symposium -17 Nisan*, NFB Headquarters Baltimore, Maryland, USA, 2009, s. 35-36'dan aktaran Selda Çağlar, *ibid.*

²¹ UN Division for Social Policy and Development, "Fact sheet on Youth with Disabilities", 2011, <http://social.un.org/youthyear/docs/Fact%20sheet%20youth%20with%20disabilities.pdf> Erişim tarihi: 14.11.2013.

²² Serhat Özgökçeler ve Doğan Bıçkı, "Özürlülerin Sosyal Dışlanma Boyutları: Bursa ve Çanakale Örneklerinden Yansıyanlar", *II. Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, No: 113, Petrol-İş Yayını, İstanbul, 2010, ss. 217-243.

²³ Aldo Rosano, Federica Mancini ve Alessandro Solipaca, "Poverty in People with Disabilities: Indicators from the Capability Approach", *Springer Science+Business Media B.V.*, 2008, s. 81.

²⁴ TÜİK, *ibid.*

na yanıt olabilir. Sosyal yaşamın her alanı engelliler için yeni dışlanma dinamikleri barındırmaktadır. Örneğin bir yerden bir başka yere ulaşımında yaşanan güçlükler, engellileri eve ya da sürekli refakatçi gereksinimine mahkum etmektedir. TÜİK'in 2010'da gerçekleştirdiği *Özürülülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması*'na göre, kayıtlı olan engelli bireylerin % 66,9'u kaldırımların, yaya yollarının ve yaya geçitlerinin engelli bireylerin kullanımına uygun olmadığını düşünmektedir. Aynı araştırmada, kayıtlı olan engelli bireylerin % 66,3'ü oturdukları binanın, % 59,5'i dükkan, market, mağaza ve lokantaların, % 58,4'ü kamu binalarının, % 55,4'ü postane ve banka benzeri yerlerin engellilerin kullanımına uygun olmadığını belirtmiştir.²⁵

Kamusal alanların ve hizmetlerin engelli bireylerin ihtiyaçlarına uygun olarak düzenlenmemesinin neden olduğu olumsuzluklardan biri ise söz konusu grubun toplumsal hayattaki görünürlüğünün kısıtlı olmasıdır. Avrupa ve Asya'da geniş çaplı sosyal araştırmalar yapan bir kurum olan ComRes'in 2011'de Birleşik Krallık'ta 2050 yetişkine uyguladığı bir anket ve 533 engelli ile gerçekleştirdiği görüşmelerden elde edilen sonuçlar oldukça dikkat çekicidir. ComRes araştırması, engellilerin herkesle aynı imkanlara sahip olması yönündeki genel kanyu rağmen (% 91), engelli kişilerin gündelik hayatta çoğunlukla görünmez olduklarını göstermektedir. Engelli olmayan ve ailesinde engelli bir birey bulunmayan insanların yaklaşık % 40'ı hiç engelli birini tanımadıklarını belirtmişlerdir. Katılımcıların % 90'ının evinde sosyalleşme kapsamında (arkadaş, misafir vb.) hiçbir engelli bulunmamıştır ve yalnızca % 21'i bir engelli ile birlikte çalışma deneyimi yaşamıştır. Sonuçlar, engellilerin halihazırda günlük yaşamın dışında kaldığını ve görünmezleştiğini göstermektedir. Araştırma raporu, gerekli önlemler alınmazsa engellilerin daha fazla sosyal dışlanmaya itilebileceği ve hatta toplumla bağlarının tümüyle kopma noktasına gelebileceği konusunda da uyarılar içermektedir.²⁶

Görünmezliğin bir başka sonucu da toplumun nadiren karşılaştığı, tanımadığı bu gruba karşı ürettiği olumsuz önyargılar ve ayrımcılığın yeniden üretimidir. Aynı araştırmanın sonuçlarına göre Britanya halkının % 41'inin engellilere ayrımcılık uygulamadığını iddia etmesine rağmen engellilerin yarıdan fazlası, hayatları boyunca en az bir kez bir yabancıdan düşmanlık, saldırganlık veya şiddet gördüğünü (% 56), yarısı günde ya da haftada bir ayrımcılığa maruz kaldığını, üçte birinden fazlası ise son bir yılda insanların onlara karşı davranışlarının kötüye gittiğini belirtmiştir. Engellilere yönelik olumsuz algı ve tutumları azaltacak olan, engellilerin gündelik yaşamdaki görünürlüğünün artmasıdır. Engelli insanlar topluma katılmazsa, tutumlar kötüye gitmeye devam edecek ve engellilerin toplumdan daha fazla dışlanmaları riski artacaktır.²⁷ Sonuç olarak engellilerin kamusal alanda yok sayılmaları ve görün-

²⁵ TÜİK, *Özürülülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması*, 2010, www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/Duyuru_06042011.pdf Erişim tarihi: 22.10.2013.

²⁶ ComRes, *Scope Discrimination Survey*, 2011. <http://www.comres.co.uk/poll/8/scope-discrimination-survey-15-may-2011.htm> erişim tarihi: 20.11.2013.

²⁷ İbid.

mezleşmeleri, önyargı ve ayrımcılığın, dışlama, saldırganlık, alay etme, fiziksel ve psikolojik şiddet gibi biçimlerde ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Engelliler, eğitim, istihdam, sosyal ilişkiler, mülkiyet, sağlık gibi alanlarda çeşitli dezavantajlar yaşamaktadırlar. Engeller, bu bireylerin kamusal alandaki hareketliliğini, eğitim ve iş olanaklarına erişimlerini, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerine ulaşımını kısıtlamakla kalmamakta, onların yoksullaşmalarına ya da sosyal hareketliliğe getirdiği engellerle yoksul kalmalarına da yol açarak, yoksulluk kaynaklı sosyal dışlanma biçimlerini de doğrudan ya da dolaylı olarak yaşamalarına neden olabilmektedir. Toplumsal olarak yok sayılma, görmezden gelinme, kısıtlanmışlık, mekânsal ve mesleki sıkıştırılmışlık, ötekileştirilme gibi sosyal dışlanma göstergelerine ek olarak, sağlık hizmetlerinden yararlanma konusunda da sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Okul hayatında karşılaştıkları ayrımcılık ve okul binasına ulaşım güçlüğü, çok sayıda engelli gencin ya eğitim olanağına hiç sahip olamamasına ya da eğitimini yarıda bırakmasına neden olmakta, bu durum gençlerin başarı düzeyini olumsuz yönde etkilemekte ve toplumsal hareketlilik olanaklarından mahrum kalmalarına neden olmaktadır.

Çeşitli araştırmalardan elde edilen bu veriler, engelli bireylerin günlük yaşamda karşılaştıkları zorlukların ve yaşadıkları sosyal dışlanmanın saptanmasında önem taşımaktadır. Bununla beraber, ev dışında geçirilen zamanın fiziksel engellilere getirdiği güçlükler, zamanlarının tümünü değilse bile büyük kısmını ev içinde, dolayısıyla imkan varsa bilgisayar ve internete bağımlı olarak geçirmelerine neden olmaktadır. Bu noktada çeşitli hizmetlere, eğitime ve istihdama erişim için bir yere kadar avantaj sağlayan bilgisayar ve internet teknolojileri, engelli bireylerin daha fazla içe kapanmalarına neden olabilmekte, böylece sosyal dışlanma yeni bir biçimde yeniden üretilmiş olmaktadır.

Engelliler ve İnternet Kullanımı

Engellilerin internet kullanımıyla ilgili araştırmalar genellikle engellilerin sosyal dışlanma yaşadıkları alanlara ek olarak internete erişimde de dezavantaj yaşıyor olması konusuna odaklanmaktadır. Örneğin Birleşik Krallık'ta yapılan bir araştırma, internet kullanıcıları arasında engellilerin başkalarına oranla daha düşük oranda olmasını, diğer sorunların yanında, engellilerin evden internete ulaşma şanslarının azlığına ve daha az bilgi ve iletişim teknolojisi bilgisine sahip olmalarına bağlı olarak açıklamaktadır. Teknik ulaşım engelleri ve özel yazılımlar ile temel internet kullanımı için gerekli ortamın eksikliği, engellilerin daha az internet kullanmalarının nedenleri olarak gösterilmektedir. Bu sorun, program tasarımcılarının engellilerin ihtiyaçlarını yeterince düşünmemeleri ya da teknolojinin özel ihtiyaçları olan insanlar için hazırlanan uygulamaların yetişemeyece-

ği kadar hızlı ilerliyor olması ile açıklanmaya çalışılmaktadır.²⁸

Her ne kadar engelli bireylerin engelsizlere göre internete erişim oranları düşük olsa da, çeşitli uygulamalar ve projeler ile internet kullanımı özendirilmekte ve yaygınlaştırılmakta, böylece evinden internete erişim imkanı elde eden engelliler pek çok amaç için bu teknolojiden faydalanmaktadırlar. ABD'de engelli bireylerin internet kullanımı üzerine yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre, engelliler en çok elektronik posta (% 67,1) ve bilgi arama (% 62,8) için internete başvurumaktadırlar. Engelli internet kullanıcılarının % 39'u interneti, haberleri takip etmek, hava durumunu izlemek ya da spor skorlarını öğrenmek; % 29,3'ü okul ödevleri; % 26,2'si işle ilgili görevler; % 17'si alışveriş ve fatura ödeme; % 15,9'u iş arama; % 24'ü ise diğer amaçlar için kullanmaktadır. Ancak aynı araştırma engellilerin genelinde internet kullanımı oranının bilgisayar ve internet bağlantısı masraflarını karşılayamamaları nedeniyle oldukça düşük olduğu sonucuna da varmaktadır.²⁹

Bu ve benzeri araştırmalar, internet teknolojisine erişimin artmasının engellilerin sosyal dahil edilmesi için önemli işlevleri olduğunu savunmaktadırlar. Genel olarak internetin, sosyal dışlanmaya karşı kullanılabilir etkili bir araç olduğu, sosyal olarak dışlanmış grupların internet kullanımıyla bazı açık ve ölçülebilir faydalar elde edebileceği düşünülmektedir.³⁰

Her biri diğerini yeniden üreten süreçler olarak engellilik ve yoksulluk, internet kullanımının yaygınlaşmasının önünde bir engel olarak görülmektedir, çünkü engelliler engelsizlere kıyasla ortalamada daha düşük ücretle çalışmak ve engelliliğin getirdiği birtakım ek maliyetleri de karşılamak durumundadırlar. Bu kapsamda engellilerin diğer alanlardaki dışlanmalarına paralel olarak internet erişimi kapsamında da dışlanma yaşıyor oldukları açıktır. Ancak engellilerin internet kullanımının artmasının / arttırılmasının sosyal dışlanma bağlamında yeni sorunlar üretebileceği de dikkatten kaçmamalıdır.

İnternet, özellikle tek kişilik kullanım (web sitelerinde gezinme, haber okuma vb.) söz konusuysa, bireylerin izole olmasına ve sosyal aktiviteler için geçirdikleri zamanın azalmasına neden olabilmektedir. Örneğin, Attewell, Suazo-Garcia ve Battle evde bilgisayarı olan ergenlerin spor yapmak ve dışarıda oynamak için

²⁸ Ellen J. Helsper, *Social Inclusion, Self-Confidence and Group Identity*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics, 2007, http://etheses.lse.ac.uk/71/1/Helsper_Internet_use_by_teenagers_.pdf erişim tarihi: 21.10.2013.

²⁹ Stephen H. Kaye, "Computer and Internet Use Among People with Disabilities", *Disability Statistics Report*, N:13, Department of Education, National Institute on Disability and Rehabilitation Research, Washington DC, U.S, 2000.

³⁰ Paul Foley, "Does the Internet Help to Overcome Social Exclusion?", *Electronic Journal of E-Government*, <http://www.ejog.com/volume2/issue2>, 2004, ss. 139-146. Erişim tarihi: 17.10.2013.

daha az zaman harcadıklarını göstermişlerdir.³¹ Dahası, sanal sosyalleşme geleneksel sosyalleşme ile aynı şey değildir; yüz yüze etkileşimler genellikle e-posta, sohbet veya anlık mesajlaşma gibi sanal iletişimlerden daha zengindir.³² Sosyal dahil etme amacıyla engelli gençlerin daha fazla internet kullanımına yönlendirilmesi, bu gençlerin toplumsallaşmadan uzak tutulmasıyla daha fazla sosyal dışlanma yaratılması riskini beraberinde getirmektedir.

Dışlanma mı, Dahil Etme mi? İnternet Kullanımının Engellilerin Yaşamına Etkileri

Engelli gençlerin yaşadıkları çeşitli dezavantajlara bağlı olarak akranlarından daha fazla sosyal dışlanmaya maruz kaldıkları görülmektedir. Araştırmalar, engelli gençlerin arkadaş edinme konusunda kaygılı olduklarını ve dar sosyal ağlara sahip olduklarını göstermektedir.³³ Ayrıca engelli gençlerin az sayıda karşılıklı arkadaşlık ilişkileri kurabildikleri ve engelli olmayan akranlarına göre daha fazla izole oldukları bilinmektedir.³⁴

Birçok araştırmacı,³⁵ engelli çocukların ve ergenlerin arkadaşlık ilişkileri kurmak, bunları sürdürmek ve sosyal etkileşimi güçlendirmekle ilgili yaşadıkları zorlukların potansiyel olarak internet sosyal ağları ile aşılabileceği ve internetin eşzamanlı olmayan iletişim için önyargı ve zaman baskısından uzak bir olanak

³¹ A. Paul Attewell, Belkis Suazo-Garcia ve Juan Battle, "Computers and Young Children: Social Benefit or Social Problem", *Social Forces*, N:82-1, 2003, ss. 277-296'dan aktaran Thierry Pénard ve Nicolas Poussing, "Internet Use and Social Capital: The Strength of Virtual Ties", *Journal of Economic Issues*, Cilt: XLIV, No: 3, 2010, s. 569.

³² Thierry Pénard ve Nicolas Poussing, *ibid.*, s. 570.

³³ Anne McMaugh ve Ray Debus, 1999; Pammi Raghavendra vd., 2011a ve Abirami Thirumanickam, Pammi Raghavendra ve Catherine Olsson, 2011'den aktaran Pammi Raghavendra, Emma Grace, Lareen Newman, Denise Wood ve Tim Connell, "'They think I'm really cool and nice': The impact of Internet support on the social networks and loneliness of young people with disabilities", *Telecommunications*, Cilt: 63, No: 2, 2013, s.1, <http://tja.org.au/index.php/tja/article/view/414> Erişim tarihi: 26.11.2013.

³⁴ Line Nadeau ve Réjean Tessier, "Social adjustment of children with cerebral palsy in mainstream classes: peer perception", *Developmental Medicine & Child Neurology*, No: 48, 2005, ss. 331-336, <http://dx.doi.org/10.1017/S0012162206000739> erişim tarihi: 12.11.2013'ten aktaran Pammi Raghavendra vd., *ibid.*

³⁵ Alison Barnfather, Miriam Stewart, Joyce Magill-Evans, Lynne Ray ve Nicole Letourneau, "Computer-mediated support for adolescents with cerebral palsy or spina bifida", *Computer, Informatics & Nursing*, N:29, 2011, ss. 24-33. <http://dx.doi.org/10.1097/NCN.0b013e3181f9db63> Erişim tarihi: 30.10.2013; Makayla Lewis, "Cerebral palsy and online social networks", *12th International ACM SIGACCESS Conference on Computers and Accessibility*, Orlando, USA. ACM New York, NY, USA, 2010, s. 243-244.

Pammi Raghavendra, Denise Wood, Lareen Newman ve Jan Lawry, "'Why aren't you on Facebook': Patterns and experiences of using the Internet among young people with physical disabilities", *Technology and Disability*, N:24, 2012, ss. 149-162.

yaratabileceği düşüncesindedir.³⁶ Genellikle teknoloji, engelleri azaltmakta ve engellilere yeni imkanlar yaratmakta etkili bir araç olarak görülmektedir. Birleşmiş Milletler tarafından gelişmekte olan ülkelerden 12 engelli gençle yapılan grup tartışmalarında engelli gençlerin önemli bir kısmı, cep telefonları ve bilgisayarlar dahil olmak üzere yeni teknolojilerin yaşamlarını iyileştirmekteki olumlu etkilerinden söz etmiştir.³⁷

Bu yöndeki birçok çalışma internetin özellikle sosyal ilişkiler kurmak için kullanımındaki önemine dikkat çekmektedir. Granovetter'ın³⁸ yolundan giderek internet üzerinden sosyal aktivitenin iki biçimini belirlemek mümkündür: Öncelikle, internet yakın arkadaşlar ve aile ile var olan sosyal bağları korumaya ve yoğunlaştırmaya yarayabilir (güçlü bağ yatırımları). İkinci olarak, internet tanıdıklarla bağları korumaya ve yeni sanal tanışıklıklar kurmaya yarayabilir (zayıf bağ yatırımları). Resnick'e³⁹ ve Riphagen ile Kanfer'e⁴⁰ göre de, bilgisayar aracılı iletişim güçlü bağları güçlendirmek için kullanılabilmesi gibi, zayıf bağları genişletmek için de kullanılabilir.⁴¹

Bu bağlamda engelli gençlerle internet kullanım örüntüleri üzerine yapılan araştırmalar,⁴² katılımcıların % 95'inin interneti anlık mesajlaşma, e-posta, ödev, Youtube ve arkadaşları ve aileleriyle sosyal ağlarda iletişim kurmak için kullandıklarını göstermiştir. Yine fiziksel engellilerin internet kullanımına yönelik bir araştırmada,⁴³ internet kullanımını sağlayan başlıca faktörlerin kardeş ve arkadaşların desteği olduğu, kullanmama nedenlerinin de genellikle ailede bilgisayar/internet kullanılmaması ya da engelliliğe bağlı faktörler olduğu görülmüş-

³⁶ Pammi Raghavendra vd., *ibid*, 2013, s. 2.

³⁷ UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs) - Economic and Social Council (ECOSOC), "Building a Better Tomorrow: The Voices of Young People with Disabilities", 2011, <http://undesadspd.org/Youth/ResourcesandPublications/YouthWithDisabilities.aspx> erişim tarihi: 14.11.2013.

³⁸ Mark S. Granovetter, "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, No: 78, 1973, ss. 1361-1380.

³⁹ Paul Resnick, "Beyond Bowling Together: Sociotechnical Capital" *HCI in the New Millenium*, (John Carroll ed.), Addison-Wesley, Boston MA, 2002, ss. 247-272.

⁴⁰ Joel Riphagen ve Alaina Kanfer, "How Does E-mail Affect Our Lives?", *National Center for Supercomputing Applications*, Champaign-Urbana, IL, 1997.

⁴¹ Thierry Pénard ve Nicolas Poussing, *ibid*.

⁴² Lareen Newman, Denise Wood, Pammi Raghavendra, Jan Lawry ve Darryl Sellwood, "The internet's potential to increase social networks for young Australians with disabilities", *40th National Conference of the Public Health Association of Australia*, Adelaide, Australia, 2010; Pammi Raghavendra, Denise Wood, Lareen Newman, Emma Grace, Tim Connell, ve Renee Jose, "Effectiveness of internet solutions to facilitate social participation in young people with acquired brain injury", *Novita Community Paediatric Acquired Brain Injury Conference*, Adelaide, Australia, Kasım, 2011b. ve Pammi Raghavendra vd., *ibid.*, 2012.

⁴³ Pammi Raghavendra v.d., *ibid.*, 2012.

tür.⁴⁴ Birleşik Krallık'ta 18 yaş üstü 14 engelli gençle yapılan bir araştırma⁴⁵ da, katılımcıların günde 4-6 saat Facebook kullandıklarını göstermiştir. Katılımcılar, ağırlıklı olarak onları sosyal medya ile tanıştırmış olan aile üyeleriyle ve arkadaşları ile iletişim kurmaktadır. Çalışmada, sosyal ağlarda iletişim kurmanın yararlarının bağımsız bir iletişim sağlaması ve izolasyonu azaltması olduğu iddia edilmektedir.⁴⁶ Ancak araştırmanın sonuçları göstermektedir ki, internet üzerinde sürdürülen sosyal ilişkiler mevcut sosyal ağların devamı niteliğinde olup, çoğu zaman yeni tanışıklıkların ve yeni ilişkilerin kurulması anlamına gelmektedir. Bu da internet üzerinden iletişimin iddia edildiği gibi her zaman izolasyonu azaltıcı bir etkisi olmadığını, en fazla var olan ilişkilerin sanal ortamda devam etmesini sağladığını göstermektedir.

Türkiye'de de bilişim teknolojilerine ve hizmetlerine engellilerin sorunlarının çözümü açısından büyük önem atfedilmektedir. Örneğin engellilerin eğitim hizmetlerinden yeterince yararlanamamalarına ve ekonomik hayata katılım seviyesinin oldukça düşük olduğuna dikkat çeken T.C. Kalkınma Bakanlığı, Bilgi Toplumu Stratejisinin Yenilenmesi Projesi çerçevesinde hazırlanan Engelsiz Bilişim Raporu'nda, çözüm yolu olarak şu ifadeye yer vermektedir:

İşte bu nüfusun gerek eğitim seviyesinin yükseltilmesi gerekse istihdama katılabilmesini sağlamaktaki en önemli araçlardan biri hiç şüphesiz ki bilişim teknolojileri ve hizmetleridir.

Ayrıca engelli bireylerin özellikle kamu kurumlarının vermiş oldukları hizmetlerden daha etkin şekilde yararlanabilmelerindeki neredeyse tek yol bilişim teknolojileri ve hizmetleri olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷

Ancak engellilerin ekonomik ve eğitimsel sorunlarını çözmek için bir araç olarak önerilen "neredeyse tek yol" engelli bireylerin toplum dışına itilmelerini yeniden üretme tehlikesini içermekte ve sanal dahil etme yöntemleri gerçekte dışlanmayı daha da sağlamlaştırma riskini taşımaktadır. Bu çerçevede engelli olmayan gençlerin sosyal izolasyonunda internetin etkilerine bakmak bile önemli ölçüde yol gösterici olacaktır. Genel olarak engellilerin internet kullanımı engelli olmayanlara göre daha düşük oranda olmakla birlikte,⁴⁸ internet kullanımındaki artış gerek engelli gerekse engelli olmayan gençleri kapalı alanlara iterek daha fazla sosyal dışlanma yaşamalarına neden olabilmektedir. Her ne kadar son yıllarda mobil cihazlar aracılığıyla internet kullanımı da yaygınlaşmakta ve buna bağlı olarak internete erişim sağlamak için evde ya da bir internet kafede bu-

⁴⁴ Pammi Raghavendra v.d., *ibid.*, 2013, s. 2.

⁴⁵ Makayla Lewis v.d., *ibid.*

⁴⁶ Pammi Raghavendra vd., *ibid.*

⁴⁷ T.C. Kalkınma Bakanlığı, *Engelsiz Bilişim Raporu, Bilgi Toplumu Stratejisinin Yenilenmesi Projesi "Toplumsal Dönüşüm" Odak Grup Çalışmaları*, 2013, s. 1. <http://www.engelsizbilisim.org/?p=819> erişim tarihi: 24.10.2013.

⁴⁸ *British Social Attitudes Survey*, 2011, *ibid.*

lanma zorunluluğu azalsa da; “dışarıda” olunduğunda dahi iletişimin ağırlıkla internet üzerinden sağlanır olduğu görülmektedir. Bir grup arkadaşın okul kantininde ya da bir kafede birlikte otururken birbirleriyle doğrudan iletişim kurmak yerine her birinin ellerindeki cihazları tercih ediyor olduklarını görmek artık şaşırtıcı olmaktan çıkmaktadır. Bu da internetin gerçek iletişimi azaltıcı/ yalnızlaştırıcı etkisinin kapalı mekanlarla sınırlı kalmadığını göstermektedir. Ancak engelliliklerine bağlı olarak dışarıda vakit geçirme olanakları daha sınırlı olan engelli gençlerin internet kullanımına dayalı sosyal dışlanmaya maruz kalma olasılığı engelli olmayanlara oranla çok daha güçlüdür.

İnternet kullanımı ile sosyal sermayenin inşası ve devamının sağlanması arasındaki ilişki birçok çalışmaya konu olmuştur. Sosyal sermaye, Bourdieu⁴⁹, Burt⁵⁰ ve Coleman⁵¹ gibi sosyologlarca geliştirilmiş bir kavramdır ve bireyin kaynaklara, enformasyona ya da yardımlara ulaşımını ve daha iyi sosyal statü, daha iyi eğitimsel ve profesyonel başarı ve daha fazla mutluluk gibi faydalar elde etmesini sağlayan sosyal bağlar bütünü anlamına gelmektedir.⁵² Wellman vd.,⁵³ Putnam'ın⁵⁴ izleyerek sosyal sermayenin üç biçimini belirlemişlerdir: ağ sermayesi (arkadaşlar, komşular ve iş arkadaşları arasındaki enformel ilişkiler), katılımcı sermaye (siyasete ve gönüllü organizasyonlara katılım) ve topluluğa bağlılık (topluluğa duyulan güven ve sorumluluk). Bu sınıflandırmaya göre Wellman vd., ABD’de toplanan verilere dayanarak, internet kullanımının ağ sermayesini bütünlendiğini ve katılımcı sermayeyi artırdığını, ancak topluluğa bağlılığın altını oyduğunu belirtmektedirler.⁵⁵ Yine Quan-Haase ve Wellman,⁵⁶ internet kullanımının iletişim ağları ve sanal gruplar yoluyla sosyal sermayeyi oluşturduğunu ve sosyal ilişkiler ile sivil katılımı arttırdığını iddia etmektedirler. Ancak sosyal sermayenin üçüncü türü olan topluluğa bağlılık internet kullanımı ile zarar görmekte, dolayısıyla bireyin

⁴⁹ Pierre Bourdieu, “Le Capital Social”, *Les Actes de la Recherche en Science Sociales*, No: 31, 1980, s. 2-3.

⁵⁰ Ronald Stuart Burt, *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992.

⁵¹ James S. Coleman, “Social Capital in the Creation of Human Capital”, *American Journal of Sociology*, No: 94, 1988, ss. 95-120.

⁵² Thierry Pénard ve Nicolas Poussing, *ibid.*, s. 570-572.

⁵³ Barry Wellman, Anabel Quan-Haase, James Witte ve Keith Hampton, “Does the Internet Increase, Decrease or Supplement Social Capital? Social Networks, Participation, and Community Commitment”, *American Behavioral Scientist*, N: 45, 2001, ss. 437-456.

⁵⁴ Robert Putnam, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon and Schuster, New York, 2000.

⁵⁵ Thierry Pénard ve Nicolas Poussing, *ibid.*, s. 571.

⁵⁶ Anabel Quan-Haase ve Barry Wellman, “How Does the Internet Affect Social Capital?”, 2002, s.3, http://homes.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/internetsocialcapital/Net_SC-09.PDF. Erişim tarihi: 27.11.2013.

internet kullanımı arttıkça toplumsal bağları zayıflamaktadır.

Sanders'a⁵⁷ göre de sosyal medya üzerinden kurulan iletişim sosyal bağları zayıflatmakta ve yalnızlığı artırmaktadır. Sosyal medya bireylerin iletişim kurmalarında zaman-mekan açısından kolaylıklar sağlamaktadır; ancak bu iletişim zamansal ve mekansal olarak sanal bir uzlamda olduğundan, bireylerin bu tür bir iletişimle yalnızlıklarını aştıklarını söyleyebilmek mümkün değildir.⁵⁸

Bu bağlamda Avusturalya'da engelli gençlerin sosyal ağları kullanımı ile yalnızlık hislerinin ölçülmesi üzerine yapılan bir çalışma internet-sosyal bütünleşme ilişkisi hakkında bazı önemli bulgulara ulaşmıştır. Araştırmacılar evde internet erişimi imkanı bulunan 0-18 yaş arası engelli gençlere önce bir sosyal ağ kullanımı ve yalnızlık testi uygulanmış, ardından interneti daha fazla kullanmalarını teşvik edici bir dizi eğitim vermiş ve ardından internet kullanım oranları ile yalnızlık duygusu arasındaki ilişkiyi ölçmeye çalışmışlardır. Anket sonuçlarına göre katılımcıların internet kullanma oranında dikkat çekici bir artış olmasına rağmen, yalnızlık seviyesi ölçümlerinde anlamlı bir değişim olmadığı görülmüştür.⁵⁹

Araştırmada, katılımcıların yalnızlık hislerini değerlendirmek amacıyla "çocuklar için yalnızlık ve sosyal tatminsizlik anketi"⁶⁰ kullanılmıştır. 16 maddeden oluşan bu ölçek, "Okulda yalnızım", "Sınıfta konuşacak kimsem yok" gibi yalnızlık duygusuna odaklanan maddelere ek olarak "Çok TV izliyorum", "Müziği seviyorum" gibi hobi ve ilgi alanlarıyla ilgili maddeler de içermektedir. Amaç Erişim Ölçeklemesi (GAS, Goal Attainment Scaling)⁶¹ kullanılarak belirlenen maddelerle şunlardır: Diğerleriyle internet üzerinde oyun oynamak, internet aracılığıyla arkadaşlarla iletişimde kalmak, evden arkadaşlarla internet üzerinden konuşmak ve Livewire'da yeni insanlarla bağlantı kurmak. Araştırma yalnızlık oranlarında anlamlı bir değişim bulgusuna ulaşmamıştır.⁶² Araştırma konusu olan engelli gençler her ne kadar internet kullanımıyla örneğin Facebook'taki arkadaş sayılarını bir ölçüde artırmış olsa da, bunun yalnızlık duygusunu hafifletmediği; dahası internet üzerinde kuru-

⁵⁷ Matthew Sanders, "The Mass Media and The Prevention of Child Behavior Problems", *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, Cilt: 41 No: 7, 2000.

⁵⁸ İpek Sucu, "Sosyal Medya Oyunlarında Gerçeklik Duygusunun Yön Değiştirmesi: SMEET Oyunu Örneği", *e-gifder (Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, No: 3, 2012, s. 67.

⁵⁹ Pammi Raghavendra vd., 2013, *ibid*.

⁶⁰ R. Steven Asher, Shelley Hymel ve D. Peter Renshaw, "Loneliness in children", *Child Development* No: 55, 1984, ss. 1456-1464. <http://dx.doi.org/10.2307/1130015> Erişim tarihi: 29.10.2013.

⁶¹ Thomas Kiresuk ve Robert Sherman, "Goal attainment scaling: a general method of evaluating comprehensive community mental health programs", *Community Mental Health Journal*, N:4, 1968, ss. 443-453. <http://dx.doi.org/10.1007/BF01530764> Erişim tarihi: 10.11.2013.

⁶² Benzer sonuçlar için bkz: Miriam Stewart, Alison Barnfather, Joyce Magill-Evans, Lynne Ray ve Nicole Letourneau, "Brief report: An online support intervention: Perceptions of adolescents with physical disabilities", *Journal of Adolescence*, No: 34, 2011, ss. 795-800. <http://dx.doi.org/10.1016/j.adolescence.2010.04.007> Erişim tarihi: 14.11.2013.

lan ilişkilerin çoğunlukla mevcut ilişkilerin devamı niteliğinde olduğu görülmektedir. Engelli gençler internette kendilerini daha rahat ve güvenli hissetmekte, bu nedenle iletişim kurma sıklıkları ve yoğunlukları artmaktadır; ancak bu iletişim ağırlıklı zaten tanıyor oldukları insanlarla sınırlı kalmakta, böylece yalnızlık duyusunun azalmasında bir etki yaratmamaktadır.⁶³

Gençlerin yeni sosyal bağlar kurmak ve var olanları güçlendirmek için interneti düzenli olarak kullanmakta olduğu bilinmektedir. Engelli gençler günlük hayatta daha az arkadaşına ve sosyal ağına sahip olduğundan, internet bu gençlerin mevcut ilişkilerini artırmasının potansiyel bir yolu olarak görülmektedir. Ancak yalnızlık öznel bir kavramdır ve her zaman sanal ya da gerçek nesnel sosyal faaliyetlerle orantılı olarak değişmez. Örneğin, sosyal olarak çok aktif kişilerin kendilerini yalnız olarak tanımlamaları bilinen bir durumdur.⁶⁴

Sosyal sermayenin internet üzerinden geliştirilmesi, önceden sahip olunan sosyal sermaye birikimine bağlıdır. Ancak geniş bir sosyal ağına halihazırda sahip olmayan, örneğin arkadaşlarıyla nadiren buluşan internet kullanıcıları, arkadaşlarıyla iletişim için de interneti daha az kullanmaktadır.⁶⁵ Bu kapsamda, engelli gençler engeli olmayanlara kıyasla daha dar sosyal çevrelere sahip olduğundan, internetin genel olarak sosyal sermaye geliştirici etkisi söz konusu olsa bile bu onlar için geçerli olmamaktadır. Sanal ortamda "arkadaş" sayısını görünürde artıran kullanıcıların dahi, gerçek anlamda yalnızlıkları azalmamaktadır.

Sonuç

İnternet kullanımı özellikle engelli gençlerin gündelik yaşamında önemli bir yer kaplamakta ancak sosyal dışlanma bağlamında yeni riskler de taşımaktadır. Engelli gençler için internet üzerinden kurulan iletişim, engeli olmayanlarda olduğu gibi bir tercihten çok zorunluluk halindedir. Engelliler, kamusal alanların ve hizmetlerin onlara göre tasarlanmaması, maruz kaldıkları olumsuz algı ve tutumlar, engelliliklerinden kaynaklanan yoksulluk ve yoksunluk gibi birtakım olumsuzlukları, sanal alemde sohbet, sosyal medya ve grup halinde oynanan çevrimiçi oyunlar gibi yollarla telafi etmeye, böylece hem duygusal tatmin sağlamaya hem de bu dünyadaki sosyal çevreyle sosyal sermayelerini bir ölçüde pekiştirmeye çalışmaktadırlar. Çünkü engellilerin gerçek hayatta karşılaştıkları birçok olumsuz tutum ve önyargı sanal ortamda engellerinin çoğu zaman karşı tarafça fark edilmemesine/bilinmemesine bağlı olarak ortadan kalkmakta, böylece engelliler kendilerini daha güvende hissetmektedirler. Ancak sanal sosyalleşmenin, sosyal sermayeyi artırmaya ve sosyal izolasyonu azaltmaya yardımcı olmadığı görülmektedir. Sosyal ser-

⁶³ Pammi Raghavendra v.d., *ibid.*, 2013, s. 11.

⁶⁴ *İbid.*, s. 12.

⁶⁵ Thierry Pénard ve Nicolas Poussing, *ibid.*, s. 570.

mayenin internet üzerinden geliştirilmesi, önceden sahip olunan sosyal sermaye birikimine bağlı olduğundan engelliler için internet sosyal sermayeyi geliştirici ve yalnızlığı azaltıcı bir etki yaratmamaktadır. Aksine artan internet kullanımının engelsiz bireyleri dahi izole etmedeki etkisi düşünüldüğünde, bunun zorunluluklara bağlı olarak internet kullanan engelliler için çok daha büyük tuzaklar içerdiği açıktır. Engelleri bir ölçüde aşmak için çözüm gibi sunulan internet ve sağladığı olanaklar, engelli gençlerin daha fazla eve kapanması, görünmezleşmesi ve sosyal dışlanmaya uğraması sonucunu doğurmaktadır.

Kaynaklar

- Attewell, Paul, Belkis Suazo-Garcia ve Juan Battle, "Computers and Young Children: Social Benefit or Social Problem", *Social Forces*, No: 82-1, 2003, ss. 277-296.
- Asher, R. Steven, Shelley Hymel ve D. Peter Renshaw, "Loneliness in children", *Child Development*, No: 55, 1984, ss. 1456-1464. <http://dx.doi.org/10.2307/1130015> Erişim tarihi: 29.10.2013.
- Barnfather, Alison, Miriam Stewart, Joyce Magill-Evans, Lynne Ray ve Nicole Letourneau, "Computer-mediated support for adolescents with cerebral palsy or spina bifida", *Computer, Informatics & Nursing*, No: 29, 2011, ss. 24-33. <http://dx.doi.org/10.1097/NCN.0b013e3181f9db63> Erişim tarihi: 30.10.2013
- Bourdieu, Pierre, "Le capital social", *Les Actes de la Recherche en Science Sociales*, No: 31, 1980, ss. 2-3.
- British Social Attitudes Survey*, 2011, <http://odi.dwp.gov.uk/disability-statistics-and-research/disability-facts-and-figures.php#18> Erişim tarihi: 21.11.2013.
- Burt, Ronald Stuart, *Structural Holes: The Social Structure of Competition*, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1992.
- Charlton, I. James, *Nothing About Us Without Us: Disability Oppression and Empowerment*, University of California Press, Berkeley, 1998.
- Coleman, S. James, "Social Capital in the Creation of Human Capital", *American Journal of Sociology*, No: 94, 1988, ss. 95-120.
- ComRes, *Scope Discrimination Survey*, 2011. <http://www.comres.co.uk/poll/8/scope-discrimination-survey-15-may-2011.htm> Erişim tarihi: 20.11.2013.
- Çağlar, Selda, "Engelli Hakları Sözleşmesi'nde Ayrımcılık Yasağı ve Türkiye'nin Uyum Sorunu", *TBB Dergisi*, No: 96, 2011.
- Dutton, H. William, Grant Blank, G. ve Darja Groselj, *Cultures of the Internet: The Internet in Britain, Oxford Internet Survey 2013*, Oxford Internet Institute, University of Oxford, 2013. <http://oxis.oii.ox.ac.uk/blog/almost-half-people-disabilities-dont-use-internet-why#sthash.WXkw8bo4.dpuf> Erişim tarihi: 22.10.2013.
- Edmonds, L. Jean, *Disabled People and Development*, Asian Development Bank, Phillipinnes, 2005.
- Engelsiz Erişim Çalışma Grubu, *Bilgi ve İletişim Teknolojilerinde Engelsiz Erişim*, BTK, Ankara, 2012.
- Erdoğdu, Seyhan, "Sosyal Politikada "Avrupalı" Bir Kavram: Sosyal Dışlanma", *Çalışma Ortamı Dergisi*, Sayı: 5, 2004.
- Foley, Paul, "Does the Internet Help to Overcome Social Exclusion?", *Electronic Journal of E-Government*, <http://www.ejeg.com/volume2/issue2>, 2004, ss. 139-146 Erişim tarihi: 17.10.2013.
- Giddens, Anthony, *Sosyoloji*, Kırmızı Yayınları, Ankara, 2004.
- GLAD, *GLAD (Greater London Action on Disability) for inclusion in the draft Disabled Peoples' Rights*

- and Freedoms Bill, <http://www.glad.org.uk/Pages/rightsnow.htm> erişim tarihi: 17.10.2013.
- Gordon, David, Ruth Levitas, Christina Pantazis vd., *Powerty and Social Exclusion in Britain*, Joseph Rowntree Foundation, York, 2000.
- Granovetter, S. Mark, "The Strength of Weak Ties", *American Journal of Sociology*, No: 78, 1973, ss. 1361-1380.
- Helsper, J. Ellen, *Social Inclusion, Self-Confidence and Group Identity*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, London School of Economics, 2007, http://etheses.lse.ac.uk/71/1/Helsper_Internet_use_by_teenagers_.pdf erişim tarihi: 21.10.2013.
- Kaye, H. Stephen, "Computer and Internet Use Among People with Disabilities", *Disability Statistics Report*, N: 13, Department of Education, National Institute on Disability and Rehabilitation Research, Washington DC, U.S, 2000.
- Keçeli, Arif, Sinan Kocaman ve Gökhan Mert, "Kentçi Ulaşım Sistemleri ve Sosyal Aktivite İlişkisi: Avcular İlçesi Örneği", *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 27, 2012.
- Kiresuk, Thomas ve Robert Sherman, "Goal attainment scaling: a general method of evaluating comprehensive community mental health programs", *Community Mental Health Journal*, N:4, 1968, ss. 443-453. <http://dx.doi.org/10.1007/BF01530764> Erişim tarihi: 10.11.2013.
- Lenoir, René, *Les Exclus: Un Français sur Dix*, Editions du Seuil, Paris, 1989.
- Lewis, Makayla, "Cerebral palsy and online social networks", *12th International ACM SIGACCESS Conference on Computers and Accessibility*, Orlando, USA, ACM New York, NY, USA, 2010, ss. 243-244.
- McMaugh, Anne, Ray Debus, "Just Make friends, That's the Most Important Thing!" School Transition and Making Friends: The Concerns and Worries of Children with Illness and Disability", Association for Research in Education'ın yıllık toplantısında sunulan tebliğ, Melbourne, Australia, 1999.
- Nadeau, Line ve Réjean Tessier, "Social adjustment of children with cerebral palsy in mainstream classes: peer perception", *Developmental Medicine & Child Neurology*, No: 48, 2005, ss. 331-336, <http://dx.doi.org/10.1017/S0012162206000739> Erişim tarihi: 12.11.2013.
- Newman, Lareen, Denise Wood, Pammi Raghavendra, Jan Lawry ve Darryl Sellwood, "The internet's potential to increase social networks for young Australians with disabilities", *40th National Conference of the Public Health Association of Australia*, Adelaide, Australia, 2010.
- Özgökçeler, Serhat ve Doğan Bıçkı, "Özürülerin Sosyal Dışlanma Boyutları: Bursa ve Çanakkale Örneklerinden Yansıyanlar", *II. Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, N: 113, Petrol - İş Yayını, İstanbul, 2010, ss. 217-243.
- ÖZİDA (Özürüler İdaresi Başkanlığı), *Türkiye Özürüler Araştırması*, 2002, <http://www.eyh.gov.tr/tr/8240/Turkiye-Ozurluler-Arastirmasi-2002> Erişim tarihi: 23.10.2013.
- Öztürk, Mustafa, *Türkiye'de Engelli Gerçeği*, MÜSİAD Cep Kitapları, İstanbul, 2011.
- "Özürüler ve Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun", Kanun Numarası: 5378, Kabul Tarihi: 1/7/2005, *Resmi Gazete*, 7/7/2005, Sayı: 25868.
- Pénard, Thierry ve Nicolas Poussing, "Internet Use and Social Capital: The Strength of Virtual Ties", *Journal of Economic Issues*, Cilt: XLIV No: 3, 2010.
- Putnam, Robert, *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*, Simon and Schuster, New York, 2000.
- Quan-Haase, Anabel ve Barry Wellman, "How Does the Internet Affect Social Capital?", 2002, http://homes.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/internet-social-capital/Net_SC-09.PDF. Erişim tarihi: 27.11.2013
- Quinn, Gerard, "The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities: Towards a New International Politics of Disability", *Jacops eroek Disability Law Symposium -17 Nisan*, NFB Headquarters Baltimore, Maryland, USA, 2009, ss. 35-36.
- Raghavendra, Pammi, Rachael Virgo, Catherine Olsson, Tim Connell ve Alison Lane, "Activity

- participation of children with complex communication needs, physical disabilities and typically developing peers", *Developmental Neurorehabilitation*, No: 14, 2011a, ss. 145-155. <http://dx.doi.org/10.3109/17518423.2011.568994> Erişim tarihi: 26.11.2013.
- Raghavendra, Pammi, Denise Wood, Lareen Newman, Emma Grace, Tim Connell ve Renee Jose, "Effectiveness of internet solutions to facilitate social participation in young people with acquired brain injury", *Novita Community Paediatric Acquired Brain Injury Conference*, Adelaide, Australia, Kasım, 2011b.
- Raghavendra, Pammi, Denise Wood, Lareen Newman ve Jan Lawry, "'Why aren't you on Facebook': Patterns and experiences of using the Internet among young people with physical disabilities", *Technology and Disability*, No: 24, 2012, ss. 149-162.
- Raghavendra, Pammi, Emma Grace, Lareen Newman, Denise Wood ve Tim Connell, "'They think I'm really cool and nice': The impact of Internet support on the social networks and loneliness of young people with disabilities", *Telecommunications*, Cilt: 63, No: 2, 2013, ss. 22.1-22.15, <http://tja.org.au/index.php/tja/article/view/414> Erişim tarihi: 26.11.2013.
- Resnick, Paul, "Beyond Bowling Together: Sociotechnical Capital", *HCI in the New Millenium*, (John Carroll ed.), Addison-Wesley, Boston MA, 2002, ss. 247-272.
- Riphagen, Joel ve Alaina Kanfer, "How Does E-mail Affect Our Lives?", *National Center for Supercomputing Applications*, Champaign-Urbana, IL, 1997.
- Rosano, Aldo, Federica Mancini, Alessandro Solipaca, (2008), "Poverty in People with Disabilities: Indicators from the Capability Approach", *Springer Science+Business Media B.V.*, 2008.
- Sanders, Matthew, "The Mass Media and the Prevention of Child Behavior Problems", *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, Cilt: 41, No: 7, 2000.
- Schönfelder, Stefan, Kay Axhausen, "Activity Spaces: Measures of Social Exclusion", *Transport Policy*, Cilt: 10, No: 4, 2003, ss. 273-286.
- Stewart, Miriam, Alison Barnfather, Joyce Magill-Evans, Lynne Ray ve Nicole Letourneau, "Brief report: An online support intervention: Perceptions of adolescents with physical disabilities", *Journal of Adolescence*, No: 34, 2011, ss. 795-800. <http://dx.doi.org/10.1016/j.adolescence.2010.04.007> Erişim tarihi: 14.11.2013.
- Sucu, İpek, "Sosyal Medya Oyunlarında Gerçeklik Duygusunun Yön Değiştirmesi: SMEET Oyunu Örneği", *e-gifder (Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, No: 3, 2012. <http://egifder.gumushane.edu.tr/media/uploads/egifder/issues/cilt-1-sayi-3/3.sayi.pdf>. Erişim tarihi: 17.11.2013.
- T.C. Kalkınma Bakanlığı, *Engelsiz Bilişim Raporu, Bilgi Toplumu Stratejisinin Yenilenmesi Projesi "Toplumsal Dönüşüm" Odak Grup Çalışmaları*, 2013, <http://www.engelsizbilisim.org/?p=819> Erişim tarihi: 24.10.2013.
- Thirumanickam, Abirami, Pammi Raghavendra ve Catherine Olsson, "Participation and social networks of school-age children with complex communication needs: A descriptive study", *Augmentative and Alternative Communication*, No: 27, 2011, ss. 195-204, <http://dx.doi.org/10.3109/07434618.2011.610818> Erişim tarihi: 16.11.2013.
- TÜİK, *Türkiye Özürlüler Araştırması*, 2002, <http://kutuphane.tuik.gov.tr/pdf/0014899.pdf> Erişim tarihi: 21.10.2013.
- TÜİK, *Özürlülerin Sorun ve Beklentileri Araştırması*, 2010. www.tuik.gov.tr/jsp/duyuru/upload/Duyuru_06042011.pdf Erişim tarihi: 22.10.2013.
- UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs) - Economic and Social Council (ECOSOC), "Building a Better Tomorrow: The Voices of Young People with Disabilities", 2011, <http://undesadspd.org/Youth/ResourcesandPublications/YouthWithDisabilities.aspx> Erişim tarihi: 14.11.2013.
- UN Division for Social Policy and Development, "Fact sheet on Youth with Disabilities", 2011,

<http://social.un.org/youthyear/docs/Fact%20sheet%20youth%20with%20disabilities.pdf> Erişim tarihi: 14.11.2013.

Wellman, Barry, Anabel Quan-Haase, James Witte ve Keith Hampton, "Does the Internet Increase, Decrease or Supplement Social Capital? Social Networks, Participation, and Community Commitment", *American Behavioral Scientist*, No: 45, 2001, ss. 437-456.

World Bank, "Social Exclusion and the EU's Social Inclusion Agenda", The EU8 Social Inclusion Study için hazırlanan bildiri, World Bank, Washington, DC, 2007.